

Р.О. САВЧИНСЬКИЙ*Львівський національний університет імені Івана Франка*

УДК 316.34

БАГАТОВИМІРНИЙ СОЦІАЛЬНИЙ ПРОСТІР НЕРІВНОСТІ ЯК БАЗОВА КАТЕГОРІЯ СТРАТИФІКАЦІЙНОГО АНАЛІЗУ СУСПІЛЬСТВА¹

Розглядається поняття соціального простору нерівності, та його використання при стратифікаційному аналізі соціальної структури суспільства. В межах аналізу теорій соціального простору нерівності, запропонованих П. Сорокіним та П. Бурд'є, визначенні основні складові елементи та структура соціального простору нерівності, характеристики полів, що його утворюють.

В умовах переходу України від командно-адміністративної системи до ринкової, в період структурної перебудови економіки, трансформації українського суспільства, утворення нових соціальних інститутів, розвитку демократії важливою проблемою у вивченні структури сучасного українського суспільства є проблема соціальної стратифікації населення.

Предметом «традиційного підходу» або класичної теорії соціальної стратифікації є соціальні прошарки (страти). Страти - це великі сукупності людей, які відрізняються за своїм становищем у соціальній ієрархії суспільства. Основою утворення страт є природна й соціальна нерівність. У сучасних суспільствах страти відрізняються між собою, в основному, ступенем наявності певних соціальних та економічних ознак (наприклад, доходу, власності, престижу, освіти і т.п.).

На основі індикаторів соціального статусу будується система соціальної стратифікації. Соціальна нерівність є ієрархічно впорядкованою послідовністю соціальних груп, що побудована за одним або декількома індикаторами соціального статусу. Даний тип соціальної нерівності найлегше піддається емпіричній операціоналізації та опису за допомогою кількісних методів. Зокрема, К. Хоуп для цього, як наочну метафору, використовує категорію «стратифікаційного простору». «Стратифікаційний простір, – відзначає він, – можна уявити як простір, що має до N вимірів (площин), які вимірюються за відношенням до відповідних осей» [1, с.3]. Отже, стратифікаційний простір є базовою категорією при багатовимірному стратифікаційному аналізі суспільства, і стратифікаційна ієрархія зводиться до нерівномірного розміщення індивідів в соціальному просторі нерівності. Одиницею соціального простору в субстанціоналістській парадигмі є індивід, а в структуралістській – статусна позиція.

Аналіз соціальної структури з позицій багатовимірності та використання категорії соціального простору нерівності, на нашу думку, є одним з можливих шляхів об'єктивного дослідження структури трансформного суспільства. По-перше, такий методологічний підхід дає змогу визначити позицію індивіда в різних зрізах соціальної

структури. По-друге, зведення всіх показників соціального становища індивіда до одного загального (як середнього зваженого) дасть змогу згладити диспропорції в стратифікаційному профілі індивіда, які, як відомо, є поширеним явищем, зокрема в сучасному українському суспільстві.

Після Декарта, Гоббса, Лейбніца, Вайгеля і інших великих мислителів XVII століття в соціології проблему соціального простору та інші пов'язані з нею питання розглядали Ф. Ратцель, Г. Зіммель, Е. Дюркгейм, Р. Парк, Е. Богардус, Л. фон Візе, П. Сорокін, П. Бурд'є.

В даній статті ми розглянемо теоретичні положення двох дослідників, які, на нашу думку, входять до ряду науковців, що запропонували, власне, теорії соціального простору нерівності, – Пітіріма Сорокіна та П'єра Бурд'є.

Однією з перших соціологічних теорій соціального простору слід вважати теорію Пітіріма Сорокіна (1889-1968). Він одним з перших починає аналізувати процеси стратифікації з позицій багатовимірності, тобто, необхідності враховувати декілька вимірників соціального становища індивіда. Автор вказував, що для того, щоб визначити соціальне становище людини, необхідно знати її сімейний стан, громадянство, національність, її відношення до релігії, професію, приналежність до політичних партій, економічний статус, її походження і т.д. Тільки так можна точно визначити її соціальне становище. Але і це ще не все. Оскільки всередині однієї й тієї ж групи існують абсолютно різні позиції (наприклад, король і пересічний громадянин в межах однієї держави), то необхідно також знати становище людини в межах кожної з основних груп населення. Коли ж нарешті визначено становище населення як такого серед всього людства (наприклад, населення США), тоді можна вважати і соціальне становище індивіда визначеним достатньою мірою.

Сорокін будує свою теорію соціального простору використовуючи аналогію з точними науками, зокрема з теорією геометричного простору Евкліда. Проте евклідовий геометричний простір – трьохвимірний, а соціальний простір, згідно Сорокіна, – багатовимірний, оскільки існує більше трьох варіантів групування людей за соціальними ознаками, що не співпадають одна з одною (групування населення за приналежністю до держави, релігії, національності, професії, економічного статусу, політичних партій, походження, статі, зросту і т.п.). Осі диференціації населення за кожною з цих груп специфічні, і не співпа-

¹ Первинна рекомендація з напрямку досліджень: канд. соц. наук Коваліско Н.В. (ЛНУ ім. Івана Франка).

дають одна з одною. І оскільки зв'язки всіх видів є важливими ознаками системи соціальних координат, то очевидно, що соціальний простір є багатовимірним. Чим складнішою є диференціація населення, тим більше є параметрів простору. Соціальний простір має декілька площин, кожна з яких формується певним типом відносин і володіє власною автономною логікою.

Для спрощення завдання, проте, можливим є скорочення числа параметрів до двох основних класів, за умови розділення кожного класу на декілька підкласів. Ці два класи нерівності можна визначити як вертикальний і горизонтальний параметри соціального всесвіту [2, с.300-301].

Тезове основні положення «просторової» стратифікаційної теорії П. Сорокіна можна викласти наступним чином: 1) соціальний простір - це народонаселення Землі; 2) соціальна позиція - це сукупність її зв'язків зі всіма групами населення, усередині кожної з цих груп, тобто з її членами; 3) позиція людини в соціальному всесвіті визначається шляхом встановлення цих зв'язків; 4) сукупність таких груп, а також сукупність позицій усередині кожної з них складають систему соціальних координат, що дозволяють визначити соціальну позицію будь-якого індивіда.

Отже, люди, що належать до однакових соціальних груп і виконують практично ідентичну функцію в межах кожної з цих груп, знаходяться в однаковій соціальній позиції. Ті ж, у кого спостерігаються якісь відмінності, знаходяться в різних соціальних позиціях. Чим більше схожості в позиціях різних людей, тим ближчими вони є один до одного в соціальному просторі. І навпаки, чим різкішою є ця відмінність, тим більшою є соціальна дистанція між ними [2, с.299].

Важливе значення для розуміння особливостей соціального простору та поля має вчення видатного французького дослідника П'єра Бурд'є (1930-2002). У П. Бурд'є соціологія, перш за все, є соціальною топологією [3, с.55].

Термін «топологія» (від грец. *topos* - місце і *logos* - закон) ввів в науковий обіг І.Б. Лістінг (1847 р.). А. Пуанкаре визначав топологію як науку про якісні властивості. Топологія - розділ математики, що вивчає топологічні властивості фігур, тобто властивості, що не змінюються при будь-яких деформаціях, що продукуються без розривів і склеювань (точніше, при взаємно однозначних і безперервних відображеннях). Прикладами топологічних властивостей фігур є розмірність, число кривих, що обмежують дану область, і т.д. Так, коло, еліпс, контур квадрата мають одні і ті ж топологічні властивості, оскільки ці лінії можуть бути деформовані одна в іншу описаним вище чином. Топологічний простір - безліч елементів будь-якої природи, в якій тим або іншим способом визначені граничні співвідношення. Інакше кажучи, це такий математичний термін або знакова конструкція, яка дає узагальнюючий образ метричного простору [4].

У своїй теорії Бурд'є використовує поняття соціального простору. Згідно Бурд'є соціальний світ можна зобразити у формі багатовимірного простору, побудованого на принципах диференціації й розподілу, і який є сформованим сукупністю властивостей, що діють у конкретному соціальному універсумі, властивостей, здатних надавати його власникові силу й владу в цьому універсумі [3, с.55-56]. Агенти й групи агентів визначаються за їхніми відносними позиціями у цьому просторі. За словами Бурд'є, існує «простір відносин, який є настільки ж реальним, як географічний простір» [3, с.60]. Соціальний простір - це «ансамбль невидимих зв'язків, тих самих, що формують простір позицій, зовнішніх по відношенню одна до одної, ви-

значених одні через інші, за їх близькістю, сусідством або за дистанцією між ними, а також за відносною позицією: зверху, знизу або посередині» [5, с.185]. Соціальний простір - це силове поле, що створюється взаємодіючими індивідами, їх практиками, але, разом з тим, він має особливу (системну) якість, яка відсутня в самих індивідах (наприклад, держава, право, звичай, мораль і т.д.). В індивідах є лише його елементи у вигляді засвоєних соціальних ролей і цінностей. Соціальний простір є ансамблем різного типу полів, у тому числі релігійних, економічних, етнічних і т.п. Наприклад, якщо взяти окрему націю або сукупність православних, то їх можна розглядати як суму соціальних агентів, що створюють, завдяки своїй солідарності і кооперації, маленьке ціле, яке більше механічної суми частин. В такому разі, у цього мікроцілого, тобто субполя, виявляються такі закони, яких немає у соціальних агентів, і такі властивості, якими вони нарізно не володіють. Інакше це не цілісність. Тобто такі субполя (релігійні, класові, етнічні, культурні і т.д.) живуть тісними, замкнутими, маленькими світами за власними законами і поняттями. Вони не розчиняються без залишку у величезному цілому, іменованому соціальним простором суспільства, але активно взаємодіють з ним [4]. Тобто автономність полів не означає їх ізоляції. Різні зрізи соціального простору впливають на інші зрізи, структури через ресурси взаємодії. Так, економічна структура впливає на конфігурацію політичної, адміністративної структур, а ті, у свою чергу, - на економічну [3, с.57]. Отже, Бурд'є трактує простір як поле сил, а точніше як сукупність об'єктивних відносин сил, які нав'язуються всім, хто входить до нього, і які не зводяться до намірів індивідуальних агентів та до їх взаємодії. Інакше кажучи, на поняття соціального простору та поля розповсюджується відомий з теорії систем принцип синергії - «ціле не зводиться до суми частин».

Позиція агента в соціальному просторі може визначатися за його позиціями в різних полях, тобто в розподілі влади активованої в кожному окремому полі [3, с.57].

П. Бурд'є, розглядаючи категорію простору, особливу увагу звертає на поняття поля. Соціальне поле, згідно Бурд'є, можна описати як багатовимірний простір позицій, в якому будь-яка позиція, у свою чергу, є знову таки багатовимірною системою координат, значення яких корелюють з відповідними змінними. Як змінні можуть виступати різні види капіталу - економічного, соціального, символічного або будь-якого іншого. Кожний вид капіталу розпізнається набором суспільно значущих (або легітимованих) ознак. Для економічної власності - це документ, що підтверджує право володіння, для культурної власності - диплом і вчене звання, для соціального капіталу - дворянський титул. Символічним капіталом він пропонує називати престиж, репутацію, ім'я, авторитет і т.п. Отже, агенти в полях розподіляються, по-перше, за загальним об'ємом капіталу, який є у їх володінні, а, по-друге, - за структурою капіталу, відносною вагою різних видів капіталу [3, с.58].

Синхронічно поля виступають як структуровані простори позицій (або точок), властивості яких визначаються їх розташуванням в цих просторах, і які можна аналізувати незалежно від характеристик тих, хто їх займає (і хто, частково, визначається цими позиціями). Для полів характерні деякі загальні правила: не дивлячись на всі свої відмінності, поле політики, поле філософії або релігії та інші, мають інваріантні закони функціонування.

Структура поля визначається як стан співвідношення сил між агентами або інститутами, залученими в боротьбу або в розподіл специфічного капіталу. Сам капітал, буду-

чи результатом попередньої боротьби, визначає подальші стратегії. Тому структура, що лежить в основі стратегій, направлених на її трансформацію, сама постійно є залученою в гру. Основним об'єктом боротьби, місцем якої є поле, виступає монополія на легітимне насильство (специфічну владу), яке є властивістю, що відрізняє дане поле від інших полів. Тобто, як результат, основною ставкою боротьби є збереження або руйнування структури розподілу специфічного капіталу. Коли ми говоримо про специфічний капітал - то стверджуємо, що капітал має цінність, лише знаходячись у взаємодії з певним полем, а, отже, в межах цього поля, і що лише за певних умов він може бути перетворений в інший тип капіталу.

Ті, хто в певній системі співвідношення сил монополізують (більш-менш повно) специфічний капітал, основу влади або специфічного авторитету, властивого полю, схильні до стратегій збереження - стратегій, які в полях виробництва культурних благ прагнуть захисту ортодоксії. Власники меншого капіталу (часто є новачками, і як наслідок, в більшості своїй наймолодші) схильні до стратегій руйнування, тобто до стратегій ересі.

Друга властивість поля полягає в тому, що всі індивіди, залучені в поле, поєднані деяким загальним набором фундаментальних інтересів, а саме тих, що пов'язані з існуванням самого поля. Звідси випливає об'єктивна співучасть, яка існуватиме в будь-якому протистоянні [6].

Місце, або *toros* (звідси термін «топология»), яке може займати соціальний агент, визначається у Бурдьє двома: 1) абсолютно - як просторова точка, де в даний момент часу розташовується агент або предмет, тобто де він є локалізований; і 2) відносно (релятивно) - як позиція або ранг в соціальній ієрархії. Отже, можна вважати, що Бурдьє пропонує дві фундаментальні метричні властивості поля: співвідносна, або релятивна, позиція соціальних агентів по відношенню до інших місць (вище, нижче, між) і дистанція, що відділяє це місце від інших місць-позицій.

До двох вказаних вище фундаментальних властивостей - співвідносності позицій і дистанції між ними, додається ще третя фундаментальна властивість - ієрархічність. Вона логічно пов'язана з двома першими, а причиною її появи є суспільний поділ праці. Субполя, як частини єдиного соціального простору, нерівні між собою, вони вибудовані в ієрархічному порядку таким чином, що соціальний агент, який займає вершину в одному субполі, може опинитися біля підніжжя в іншому. Або піднятися вгору в одному субполі йому не дасть загальний низький рейтинг в суспільній таблиці про ранги іншого, наприклад етнічного субполя. Індивід підіймається і опускається по суспільним сходам не тільки індивідуально, але і разом зі своєю групою, до якої він належить за класовими, економічними, освітніми, релігійними або етнічними ознаками [4].

У науковій літературі, причому не лише у вітчизняній, але і в зарубіжній, немає адекватної розшифровки теорії

соціального простору П. Бурдьє, існують лише туманні роз'яснення окремих положень, що погано пов'язані між собою. Причина бачиться не у відсутності таланту у інтерпретаторів, а в неясності і розпливчатості манери викладу самого Бурдьє. Він запропонував лише ескіз загальної теорії поля, вказавши ключові положення.

Отже, теоретичні та емпіричні напрацювання соціологічної науки у теорії соціальних полів та соціального простору нерівності мають потенціал до їх вдосконалення та ефективного застосування. Зокрема, використання категорії «соціального простору нерівності» може підвищувати ефективність дослідження стратифікаційної структури сучасної України. Як відомо, в сучасних українських умовах спостерігається певна несумісність (неконсистентність) різних стратифікаційних критеріїв, що утруднює виділення основних страт суспільства. Саме використання категорії «соціального простору нерівності» дозволяє в рівній мірі брати до уваги вплив різних факторів стратифікації, що дещо згладжує їх несумісність в українському соціумі [7].

У прикладному аспекті доопрацювання потребує проблема теоретичної та емпіричної операціоналізації критеріїв стратифікації у різних полях соціального простору нерівності, проблема пошуку надійних та валідних шкал для вимірювання відмінностей агентів у соціальних полях стратифікаційного простору об'єктивного та суб'єктивного характеру.

ЛІТЕРАТУРА

1. Hope K. Taking the Metaphor Seriously // Hope K. (ed.). *The Analysis of Social Mobility. Methods and Approaches*. Oxford Studies in Social Mobility. Working Paper 1. -Oxford: Clarendon Press, 1972. -P.1-18.
2. Сорокин П. Человек, цивилизация, общество /Под ред. А.Ю. Соколова. -М.: Политиздат, 1992. -543 с.
3. Бурдьє П. Социология политики /Общ. ред. Н.А. Шматко. -М.: Socio-Logos, 1993. -336 с.
4. Добренков В.И., Кравченко А.И. История зарубежной социологии [Электронный ресурс]. -Режим доступа: <http://socio-inst.by.ru>. -12.10.2005.
5. Бурдьє П. Начала. Choses dites. -М.: Socio-Logos, 1994. -288 с.
6. Бурдьє П. Некоторые свойства полей [Электронный ресурс]. -Режим доступа: <http://bourdieu.narod.ru>. -12.10.2005.
7. Коваліско Н.В., Савчинський Р.О. Багатовимірний модель стратифікації в умовах трансформації суспільства // *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Збірник наук. праць*. -Харків: Видавничий центр Харк. нац. ун-ту ім. В.Н. Каразіна, 2004. -С.182-187.

Надійшла до редколегії 06.04.2006

САВЧИНСКИЙ Р.О. МНОГОМЕРНОЕ СОЦИАЛЬНОЕ ПРОСТРАНСТВО НЕРАВЕНСТВА КАК БАЗОВАЯ КАТЕГОРИЯ СТРАТИФИКАЦИОННОГО АНАЛИЗА ОБЩЕСТВА

Рассматривается понятие социального пространства неравенства, и его использование при стратификационном анализе социальной структуры общества. В пределах анализа теорий социального пространства неравенства, предложенных П. Сорокиным и П. Бурдьє, определяются основные составные элементы и структура социального пространства неравенства, характеристики образующих его полей.

***

SAVCHINSKIY R.O. MULTIDIMENSIONAL SOCIAL SPACE OF INEQUALITY AS BASIC CATEGORY OF STRATIFICATION ANALYSIS OF SOCIETY

The concept of social space of inequality, and its usage in the stratification analysis of social structure of society are examined. Within the limits of analysis of theories of social space of inequality offered by P. Sorokin and P. Bourdieu the basic component elements and structure of social space of inequality, the description of forming it fields are determined.